

Načini istraživanja morala kod djece

Pejić, Katarina

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:540391>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-22**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Prijediplomski studij psihologije

Katarina Pejić

Načini istraživanja morala kod djece

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Jasmina Tomašić Humer

Osijek, 2023.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za psihologiju

Prijediplomski sveučilišni jednopredmetni studij psihologije

Katarina Pejić

Načini istraživanja morala kod djece

Završni rad

Društvene znanosti, polje psihologija, grana razvojna psihologija

Mentor: doc. dr. sc. Jasmina Tomašić Humer

Osijek, 2023.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnoga, odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojom vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 11.7.2023

Katarina Pejić, 0122235544

Ime i prezime studenta, JMBAG

Načini istraživanja morala kod djece

Sažetak:

Proučavanje moralnog razvoja djece vrlo je komplicirano iz različitih razloga. Počevši od same regrutacije sudionika, pa sve do provedbe i održavanja zainteresiranosti djece, ali i vjerodostojnosti samoga ishoda proučavanja djece. Moral se najčešće proučava kroz njegove subkonstrukte, a to su moralne emocije, moralno ponašanje i moralne prosudbe. Moralna prosudba se odnosi na razmišljanje i rasuđivanje o određenim vrijednostima. Moralne emocije se odnose na reakcije na određene situacije koje su od moralnoga značenja, dok se moralno ponašanje definira kao prosocijalno i altruističko ponašanje. Najčešće korištene metode pri izučavanju moralnih subkonstrukata su eksperimentalna metoda, metoda opažanja te upitnici. Pri istrazi morala eksperimentalnom metode često su osmišljene i upotrijebljene različite paradigme ne bi li se sama provedba eksperimenta učinila zanimljivijom za djecu. Također su osmišljeni i raznovrsni zadatci pomoću kojih eksperimentatori potiču moralno ponašanje djece, ali i pokušavaju izazvati pojavu moralnih emocija. Dok se pri proučavanju morala kod djece pomoću metode opažanja najčešće upotrebljava opažanje bez sudjelovanja i sudioničko opažanje. Što se tiče proučavanja moralnih emocija najveći je naglasak na proučavanju moralnih emocija negativne valencije, posebice srama i krivnje. Pri istrazi moralnog ponašanja veliki je naglasak na istrazi ponašanja koje odražava pomaganja i dijeljenja. Cilj ovoga rada je prikazati neke od načina istraživanja morala kod djece.

Ključne riječi: *moral, moralno ponašanje, moralne emocije, djeca*

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. DEFINIRANJE MORALA	2
3. RAZLIČITA TEORIJSKA GLEDIŠTA O RAZVOJU MORALA	3
3.1. <i>Psihoanalitičko gledište</i>	3
3.2. <i>Socijalno gledište</i>	4
3.3. <i>Kognitivno – razvojno gledište</i>	4
4. OPERACIONALIZACIJA MORALA	5
4.1. <i>Moralna prosudba</i>	5
4.2. <i>Moralne emocije</i>	6
4.3. <i>Moralno ponašanje</i>	7
5. UPORABA EKSPERIMENTALNE METODE PRI ISTRAŽIVANJU MORALA	8
5.1. <i>Istraživanje negativnih moralnih emocija</i>	9
5.2. <i>Istraživanje pozitivnih moralnih emocija</i>	10
5.3. <i>Istraživanje moralnog ponašanja djece pomoću zadataka varanja i paradigme krađe i igra potkove</i>	11
5.4. <i>Poticanje prosocijalnog i altruističnog ponašanja</i>	12
5.5. <i>Instrumentalno pomaganje</i>	15
6. ISTRAŽIVANJE MORALA POMOĆU OPAŽANJA	15
6.1. <i>Istraga moralnog ponašanja pomoću metode opažanja bez sudjelovanja</i>	15
6.2. <i>Istraga moralnih emocija pomoću metode opažanja bez sudjelovanja</i>	16
7. UPORABA UPITNIKA PRI ISTRAŽIVANJU MORALA	17
7.1. <i>Uporaba upitnika pri istraživanju moralnog ponašanja</i>	17
7.2. <i>Uporaba upitnika pri istraživanju moralni emocija</i>	17
8. ZAKLJUČAK	18
9. LITERATURA	19

1. Uvod

Pitanje psihološkog proučavanja moralnoga razvoja djece je tema koja je obilježena velikim promjenama u zadnjih nekoliko desetljeća. Proširenjem granica proučavanja moralnog razvoja i pojavom različitih teorijskih perspektiva, razvijene su i nove metode za studije s neverbalnom dojenčadi i malom djecom (Killen i Smetana, 2015).

Sama rasprava o moralu pojavila se još 1700-ih godina te se nastavila sve do danas; među prvima koji su raspravljali o moralu bili su Hume i Kant. Hume je svoja promišljanja usmjerio na osjećaje (emocije) koji motiviraju moral, dok je teoretiziranje o kategoričkom imperativu te o racionalnosti bilo ono na što se Kant primarno usmjerio (Killen i Smetana, 2015). Nadalje, razvojni psiholog James Mark Baldwin te filozof i pedagog John Dewey, napisali su temeljne članke razvoja dječjeg moralnoga rasuđivanja (Edwards i Carlo, 2005). Povijest psiholoških istraživanja moralnoga rasta kod djece započeta je Freudovim razvojem koncepta savjesti i Piagetovom karakterizacijom moralne autonomije. Piaget je u svojim istraživanjima više bio usredotočen na odnose s vršnjacima te na pravednost, promišljanje i spoznajne procese, dok je Freudov rad više bio usredotočen na odnose djeteta i roditelja te krivnje i emocija (Killen i Smetana, 2006). Poslije Piageta značajan istraživač u proučavanju morala bio je Lawrence Kohlberg, koji je ujedno i smatran Piagetovim nasljednikom. Kohlberg je iznio svoju teoriju o moralnom razvoju kao nadogradnju Piagetove teorije razvoja morala. Naime, sama teorija ima svoje povijesne korijene u radovima Baldwin (1906; prema Kurtines i Greif, 1974) i Meadea (1934; prema Kurtines i Greif, 1974), to jest u njihovim razvojnim teorijama. Koristeći Piagetovu tehniku pripovijedanja priča, koje su se sastojale od moralnih dilema, nastojao je istražiti različitosti moralnoga rasuđivanja kod djece kako se ona razvijaju (McLeod, 2023).

Moral kao konstrukt je podijeljen u tri podkonstrukcije, a to su moralna prosudba, moralne emocije i moralno ponašanje (Lavoie i sur., 2022). Samim time, različita teorijska stajališta su se bavila zasebnim proučavanjem svake od tri podkonstrukcije morala. Buon i suradnici (2016) navode kako je moralna prosudba zapravo pojedinačna sposobnost rasuđivanja ili razmišljanja o odlukama temeljenim na nekim vrijednostima, dok Malti i Dys (2013) moralne emocije definiraju kao emocije koje se javljaju kao reakcija na procjenu emocija druge osobe i kao procjena kako postupci jedne osobe utječu na drugu osobu, to jest kakve posljedice imaju na druge. Krettenauer (2012) iznosi kako je moralno ponašanje ono ponašanje koje ima u sebi moralnu komponentu kao što je poštivanje pravila, iskrenost, to jest ono je manifestirano ponašanje. Prema novijim istraživanjima zaključeno je da je dječje razumijevanje emocija i uma drugih središnji koncept za shvaćanje razvitka moralnog razumijevanja (Dunn i sur., 2000). Iako je većina istraživača morala kroz povijest tri podkonstrukcije morala proučavala odvojeno,

današnja istraživanja dolaze do saznanja kako su tri podkonstrukcije morala međusobno povezane (Berk, 2015).

Što se tiče načina na koji je moral proučavan kod djece, može se zaključiti na osnovu iščitanih istraživanja da je primarno upotrebljavana eksperimentalna metoda (Lavoie i sur., 2022), pomoću koje istraživač manipulira i kontrolira varijable ne bi li utvrdio uzročno-posljedičnu vezu. Osim eksperimenta, također jedna od često korištenih metoda je opažanje gdje je dijete ili skupina djece promatrana u svom prirodnom okruženju, a što se naziva naturalističko opažanje. Djeca su također opažana i u laboratoriju takozvano strukturirano opažanje. Napoljetku, kao još jedna od često korištenih metoda pri proučavanju morala kod djece jesu upitnici, koje djeca samostalno popunjavaju ili ih popunjavaju primarni skrbnici (u slučaju izrazito male djece koja još ne znaju pisati niti govoriti). Jedna od glavnih zamjerki dosadašnjih istraživanja moralnog razvoja kod djece jest ta što je puno pažnje bilo posvećeno teoretiziranju, a mnogo manje samoj metodologiji istraživanja (Killen i Smetana, 2006). Cilj ovog završnoga rada je opisati načine kojima su istraživači pokušali proučavati moral u djece; prikazati metode korištene prilikom istraživanja razvoja morala kod djece.

2. Definiranje morala

Termin moral svoje korijene ima iz latinski riječi *mos*, *moris* što u prijevodu znači običaj, zakon ili pravilo; te također u riječi *mores* što u prijevodu znači način ponašanja ljudi i shvaćanje tog ponašanja; te riječi *moralis* što znači moralan (Vukasović, 1977). Pojam moral dosta je kompleksan pojam kojeg nije jednostavno definirati te zbog toga teško je objasniti što je to moral jednom definicijom. Stoga postoji više definicija morala koje se razlikuju ovisno o području istraživanja. No, kao opću definiciju morala možemo navesti: „Moral je skup pravila određenog društva i društvene klase o sadržaju i načinu međusobnih odnosa ljudi i ljudskih zajednica.“ (Klaić, 2012, str. 697). Vukasović (1977) navodi kako je moral zapravo jedan od oblika društvene svijesti u čovjeka te da je on jedna od primarnih čovjekovih životnih potreba. Nadalje, Vukasović (1977) navodi kako je nužno usklađivanje individualnih i društvenih težnji i interesa zbog toga što se to smatra kao jednim od izvora morala. Kohlberg (1964) definira moral kao savjest, kao skup kulturalnih pravila koja su određena društvenim djelovanjem kojeg pojedinac internalizira. Kohlberg (1964) na osnovu prethodno navedene definicije morala navodi kako je zapravo moralni razvoj zamišljen kao povećanje pojedinčeve internalizacije kulturalnih pravila. Turiel i suradnici (1987; prema Vasta i sur., 1998) navode kako postoje dvije skupine društvenih pravila: moralna pravila i društvena pravila. Moralna pravila su pravila koja zajednice koriste ne bi li zaštitili svoje pojedince i osigurali njihova prava te odredili što nije, a što je pošteno (Vasta i sur., 1998). Dok se pri objašnjavanju društvenih pravila navodi kako ona služe za postizanje

društvenog reda te samim time diktiraju postupke svakodnevice. Valja napomenuti kako društvena pravila služe još i za poduku djece o tome što je dobro, a što loše ponašanje (Vasta i sur., 1998). Daljnjim istraživanjima i teorijama naglašena su tri različita aspekta internalizacije: emocionalni, bihevioralni i prosudbeni aspekti moralnog djelovanja (Kohlberg, 1964). Vasta i suradnici (1998) navode kako se pod pojmom proučavanja moralnog razvoja ili moralnosti zapravo proučava način na koji djeca slijede i shvaćaju prethodno opisana pravila, te istraživanja moralnoga razvoja na ona koja se bave proučavanjem moralnog ponašanja te na ona koja se bave proučavanjem moralnog rasuđivanja. Moralno ponašanje objašnjeno je pomoću promatranja djetetova ponašanja jer ono reflektira dječji moralni razvoj, dok je moralno rasuđivanje više usmjereno na djetetovo razumijevanje i poznavanje moralnih pravila, to jest njihovu sposobnost da analiziraju moralnu situaciju (Vasta i sur., 1998). U novije se vrijeme istraživači počinju baviti i zasebnim istraživanjem moralnih emocija kao jedne od komponenti morala koja utječe na razvoj djeteta, a prije su bile proučavane u sklopu moralnog ponašanja, to jest smatralo se da su upravo moralne emocije poticaj za moralno ponašanje.

3. Različita teorijska gledišta o razvoju morala

3.1. Psihoanalitičko gledište

Prema psihoanalitičkoj teoriji Sigmunda Freuda moralnost se počinje pojavljivati u falusnoj fazi, koja traje od treće do šeste godine djetetova života, te je sam moralni razvoj završen do pete ili šeste godine života djeteta (Berk, 2008). Falusna faza prema Freudovoj teoriji razdoblje je kada se pojavljuju Elektrin i Edipov kompleks, gdje dijete želi roditelja suprotnoga spola, no kako se boji gubitka roditeljske ljubavi i kazne odustaje od svoje želje (Berk, 2015). Daljnjim razvojem djeteta dolazi do stvaranja superega na način da se poistovjećuju s roditeljem istoga spola, ne bi li usvojili određene moralne standarde roditelja te tako zadržali roditeljsku ljubav (Berk, 2015). Djeca emociju krivnje izbjegavaju tako da se podređuju superegu kada god su u napasti da naprave nešto što nije odobravajuće (Berk, 2008). Unatoč činjenici da se teorija moralnog razvoja Freuda temeljila na socio-emocionalnim aspektima odnosa između roditelja i djeteta, svojom teorijom on nije postavio temelje za proučavanje širokog skupa moralnih načela, zbog neodređenosti vrijednosti uključenih u superego (Killen i Smetana, 2015). Također, ono što valja napomenuti jest to da Freudovo gledište na krivnju kao impuls neprijateljske naravi preusmjeren prema samome sebi, u današnjici više nije prihvaćeno (Berk, 2015). Dalje, prema navodima Tellingsa (1999) Freud je vjerovao da ono što potiče oblikovanje savjesti jest strah od gubitka roditeljske ljubavi i kazna. Berk (2008) navodi kako djeca koja krše pravila te ne osjećaju veliku razinu krivnje su ona djeca čiji roditelji koriste tjelesnu snagu i prijetnje. Nadalje, djeca čiji su roditelji antipatični, sklona su samookrivljavanju, te negiranju emocija i razvoju

slabe savjesti ne bi li se zaštitili od krivnje (Kochanska, 1991; Zahn-Waxler i sur., 1990; prema Berk, 2015).

3.2. Socijalno gledište

Prema navodima teorija socijalnog učenja, moralno se ponašanje usvaja modeliranjem i potkrepljivanjem (Berk, 2015). Međutim, samo potkrepljivanje dobrog djetetovog ponašanja bilo nagradama ili pohvalama nije dostatno za usvajanje moralnih vrijednosti kod djece. Prema teoriji operantnog uvjetovanja, nužno je da se ponašanje prvo spontano pojavi ne bi li se tada moglo potkrijepiti, samim time prosocijalno ponašanje se pojavljuje isprva vrlo rijetko što upućuje na to da metoda potkrepljenja za objašnjavanje razvoja morala nije prikladna (Berk, 2015). Ispravnije je objašnjavati stjecanje moralnog ponašanja kod djece putem modeliranja, odnosno promatranjem i imitiranjem ispravnog ponašanja koje odrasli demonstriraju (Bandura, 1977; Grusec, 1988; prema Berk, 2015).

3.3. Kognitivno – razvojno gledište

Prema kognitivno - razvojnom stajalištu djeca su aktivni mislioci o društvenim pravilima, jer su ona već u stanju donositi moralne prosudbe, kada su u razdoblju rane predškolske dobi (Gibbs, 1991; 2003; prema Berk, 2008). Bussey (1992) navodi da su djeca u stanju razlikovati istinu od neistine, već u razdoblju do četiri godine. Štoviše, do kraja šeste godine to jest kraja ranog djetinjstva su u stanju prilikom procjene laganja uzeti u obzir namjere osobe (Berk, 2008). Razlikovanje moralnih imperativa od socijalnih konvencija i pitanja osobnog izbora javlja se u djece u razdoblju predškole (Nucci, 1996; Smetana, 1995; prema Berk, 2008). Pod pojmom socijalnih konvencija navode se ponašanja koja su poput običaja to jest radnje koje predstavljaju određeni obrazac ponašanja tipičan za neku situaciju, dok se pod pojmom pitanja osobnog izbora navode ona pitanja koja ovise o pojedincu i ne narušavaju prava (Nucci, 1996; Smetana, 1995; prema Berk, 2008). Pomoću aktivnog osmišljavanja svojih iskustava, djeca spoznaju razlike između moralnih imperativa i socijalnih konvencija i pitanja osobnog izbora (Berk, 2008). Turiel (2018) navodi kako se moral javlja u progresivnom sustavu, to jest sustavu koji teži k višem stupnju razvoja. Lawford i suradnici (2021), koji tvrde da je moralna prosudba dobro organiziran konstrukt koji jasno razdvaja djecu različite dobi, nadopunjuju zaključke Yusufa i suradnika (2018) koji su svojim istraživanjem pokazali kako pomoću određenih intervencija može doći do porasta moralnih vrijednosti kod djece u dobi od deset do jedanaest godina. Kako djeca rastu javlja se veće moralno razumijevanje štete u odnosu na mlađu djecu (Lawford i sur., 2021). To zapravo pokazuje da se moralno prosuđivanje razvija kako se ljudi razvijaju (Limone i Toto, 2022).

4. Operacionalizacija morala

4.1. Moralna prosudba

Buon i suradnici (2016) definiraju moralnu prosudbu kao sposobnost rasuđivanja ili razmišljanja o odlukama temeljenim na vrijednostima. Ideja da moralne prosudbe ovise o složenim i višestrukim kognitivnim procesima, kao što su emocionalno uzbuđenje, teorija uma i inhibicijska kontrola, potkrijepljena je istraživanjima u kognitivnoj psihologiji i kognitivnoj neuroznanosti (Buon i sur., 2016). U pogledu emocionalnog uzbuđenja, Buon i suradnici (2016) navode kako je prilikom produkcije automatskih i negativnih reakcija na patnju žrtve, emocionalno uzbuđenje od presudne važnosti. Istraživanjem Dondija i suradnika (1999; prema Buon i sur., 2016) ustanovljeno je da se rani znakovi emocionalnog uzbuđenja mogu primijetiti kod novorođenčadi kao odgovor na patnju drugoga, a pokazano je i da kada jedna beba počne plakati, počinju plakati i druge bebe. Nadalje, Premack i Woodruff (1978) navode, da ne bi li objasnio ponašanje drugih ljudi, pojedinac posjeduje sposobnosti da predstavi i koristi mentalno stanje druge osobe te samim time navode to kao definiciju kapaciteta teorije uma. Također, Buon i suradnici (2016) pretpostavljaju kako je teorija uma bitna jer moralne procjene te obične procjene namjere osobe zahtijevaju korištenje kapacitete teorije uma. Prema Wellmanu i suradnicima (2001) kapaciteti teorije uma koji se stječu i dolaze do izražaja u dobi od tri do pet godina su: sposobnosti donošenja zaključaka o željama, namjerama, uvjerenjima i lažnim uvjerenjima. Konačno, kognitivni procesi koji omogućuju regulaciju i kontrolu drugih kognitivnih procesa nazivaju se inhibični kontrolni resursi (Chan i sur., 2008; prema Buon i sur., 2016). Best i Miller (2010; prema Buon i sur., 2016) navode kako su tijekom djetinjstva i adolescencije, sposobnosti inhibicijske kontrole podvrgnute značajnom razvoju. Dalje, Buon i suradnici (2016) navode kako resursi inhibicijske kontrole, ako su rezultati dvaju sustava ocjenjivanja nedosljedni, to može biti posebno korisno za rješavanje neslaganja. Nadalje, prilikom provedbi istraživanja s novorođenčadi zaključeno je to da je još uvijek prilično teško odrediti koji im se „agent“ (osoba koja je bila dio provedbe eksperimenta, kako bi procijenili dječje svidanje te osobe) svidio, zbog toga što verbalno priopćavanje svojih sklonosti kod beba nije razvijeno (Holvoet i sur., 2016). Kada su Hamlin i suradnici (2007; prema Holvoet i sur., 2016) otkrili da djecu u dobi od šest do deset mjeseci više privlače figure koje pokazuju prosocijalno ponašanje, nego antisocijalno ponašanje, postali su prvi koji su prepoznali tu sklonost svojim istraživanjem. Zaključili su da na temelju društvenih radnji kojima svjedoče, mala djeca mogu prosuđivati ljude (Holvoet i sur., 2016).

4.2. Moralne emocije

Moralne emocije poput krivnje, srama i ponosa su posljednjih par godina postale vrlo popularna istraživačka tema u raznim disciplinama, uključujući neuroznanost, ekonomiju, genetiku, sociologiju, filozofiju i psihologiju (Malti i Dys, 2013). Gledajući na moralne emocije sa stajališta razvojne perspektive, formiranje, rast, integracija i sve veća koordinacija moralnih emocija s poboljšanim socio-kognitivnim razvojem neka su od najizazovnijih pitanja koja se odnose na ljudske moralne emocije u razvojnom smislu (Malti i Dys, 2013). Prije nego li krenemo objašnjavati nešto više o samim moralnim emocijama valjalo bi definirati pojam moralne emocije. Naime, moralne emocije su definirane kao samoprocjene ili emocije koje su orijentirane na druge emocije pri reagiranju na situacije koje su od moralnog značenja (Malti i Dys, 2013). Gutzwiller-Helfenfinger i suradnici (2010) navode kako su jedna važna komponenta ljudskog moralnog iskustva, prethodno opisane moralne emocije, dok Tangney i suradnici (2007) navode da prilikom objašnjavanja razloga zašto ljudi slijede ili zanemaruju vlastite moralne standarde one mogu biti ključne za razumijevanje njihovih postupaka. Dosljedno razvijanje moralnih emocija, sugerirali su Keller i Malti (Malti i Latzko, 2012): „Ja“ počinje shvaćati da moralni nedostaci negativno utječu na druge kada djeca prvi put nauče razlikovati svoje stajalište od gledišta drugih. Fenomen „Sretnog viktimizatora“ rezultat je toga što „Ja“ nije u stanju uzeti u obzir te posljedice. Fenomen „Sretnog viktimizatora“ odnosi se na činjenicu da mala djeca, unatoč razumijevanju pravila pravednosti, radi postizanja osobnog cilja pripisuju dobre emocije moralnom prekršitelju. U drugoj fazi, shvaćanje da nedolično ponašanje ne samo da negativno utječe na druge ljude, već dovodi i do moralnih osjećaja krivnje, poniženja ili neugodnosti se javlja kada djeca nauče da dvije perspektive uravnoteže (Malti i Latzko, 2012). Kao treći korak razvija se generalizirana perspektiva treće osobe, ne bi li se izgradio i održao odnos povjerenja, ona olakšava postavljanje sustava samopoštovanja koji govori o tome kako se odnositi prema drugim ljudima. Kada osoba prekrši to povjerenje, javljaju se osjećaji krivnje ili srama (nesretni moralist). Ako ovo moralno „ja“ ispunjava svoje obveze, doživljava dobre moralne emocije poput ponosa (sretni moralist) (Malti i Latzko, 2012). S obzirom na pozitivnu i negativnu valenciju emocija postoji također podjela moralnih emocija na prototipske moralne emocije s negativnom valencijom te na prototipske moralne emocije s pozitivnom valencijom. Prema navodima Malti i Latzko (2012) i Tracy i suradnika (2007; prema Malti i Dys, 2013), prototipske negativne moralne emocije su emocije srama, krivnje i suosjećanja, dok pri opisu prototipskih pozitivnih moralnih emocija navode emocije zahvalnosti, uzvišenosti i ponosa. Bolni osjećaj žaljenja zbog nedjela opisan je kao osjećaj krivnje. Krivnja je, dakle, znak prihvatanja odgovornosti za svoje postupke nakon što smo shvatili da su moralno pogrešni (Malti i Latzko,

2012). Prema definicijama, sram je negativna emocija uzrokovana sviješću o nedostacima određenih aspekata sebe. Za razliku od osjećaja krivnje, sram ima za cilj potkopati i omalovažiti sve elemente „Ja“, a često je popraćen željom za promjenom autodestruktivnog ponašanja (Malti i Latzko, 2012). Studije o moralnim emocijama općenito su zanemarivale pozitivne moralne emocije poput ponosa. Mascolo i Fisher (Malti i Latzko, 2012) definiraju ponos kao emociju koja se javlja prilikom percipiranja osobe kao nekog tko je odgovoran za moralni ishod. Primarni fokus ranijih razvojnih istraživanja na temu moralnih emocija bio je na moralno relevantnim procesima empatije i simpatije (Malti i Dys, 2013). Malti i Dys (2013) u svojem radu napominju kako su moralne emocije puno složenije nego li osnovne emocije te da moralne emocije zahtijevaju kognitivnu obradu. Moralne emocije nam služe kao pomoć da razumijemo svoja moralna uvjerenja i djelujemo prema njima. Ovo je također važno jer pomoću osjećaja moralnosti možda bismo mogli manipulirati drugima da čine ono što mi želimo (Gasser i Keller, 2009).

4.3. Moralno ponašanje

Bihevioralni aspekt morala naziva se "moralno ponašanje", a sastoji se od dva aspekta (Kochanska i Aksan, 2006; prema Termini i Golden, 2007). Prvi je praksa prosocijalnih ili korisnih radnji, dok je drugi odbijanje ili ograničenje prakticiranja antisocijalnih ponašanja poput krađe (Koenig i sur., 2004; prema Termini i Golden, 2007). Koncept moralnog ponašanja izuzetno je maglovit i dvosmislen (Kirmani, 2015). Može se razlikovati i unutar jedne kulture i između kultura. Iako se u nekim područjima određena ponašanja smatraju moralnim, dok na drugima nisu, u većini kultura širom svijeta određene se radnje smatraju moralnima, te se ponašanja poput pomaganja drugima, ljubaznosti prema drugima, iskrenosti prema drugima, navode kao neki od primjera. Moralno ponašanje uvijek je povezano s impliciranim pojmom dobra (Kirmani, 2015). Nadalje, moralno ponašanje je konstrukt koji se može definirati kao svako ponašanje koje ima moralnu komponentu, kao što je na primjer poštenje (Krettenauer, 2012; prema Lavoie i sur., 2022). Sposobnost „samoregulacije“ smatra se jednim od najranijih pokazatelja moralnog razvoja u smislu moralnog ponašanja. Tijekom prvih 12-36 mjeseci života djeteta dolazi do pojave mogućnosti regulacije (Termini i Golden, 2007). Kada su skrbnici prisutni, ono što označava početak sposobnosti vršenja kontrole jest regulacija. Kontroliranje ponašanja u situacijama bez nadzora omogućeno je djeci pomoću upravo razvijene samokontrole. Kao ključno razdoblje koje je potrebno za razvoj „samoregulacije“ smatra se razdoblje ranoga djetinjstva kroz predškolu (Termini i Golden, 2007).

Nadalje, kako bi razjasnio ranu pojavnost prosocijalnosti u životu novorođenčeta Brownell (2012) navodi dva objašnjenja. Prvo objašnjenje je to da jedinstvene kognitivne i

društvene sposobnosti koje novorođenče posjeduje zapravo podržavaju prosocijalno ponašanje, dok kao drugo objašnjenje se navodi da interakcije novorođenčadi i zajedničke aktivnosti s drugima rezultiraju razvojem prosocijalnog ponašanja (Brownell, 2011; Carpendale i Lewis, 2004; prema Brownell, 2012). Nadalje, Brownell (2012) u svojem radu objašnjava kako ovisno o djetetovom trenutnom emocionalnom razvoju, društvenoj svijesti i interaktivnim sposobnostima, sudjelovanje u rutinskim zajedničkim razmjenama može omogućiti odraslima da oblikuju, održavaju i promiču nove prosocijalne odgovore.

Emocija, kako se obično smatra u psihologiji, ne može se smatrati osnovom za opravdanje moralne motivacije i ponašanja. Obitelj „samosvjesnih emocija“ uključuje sram, krivnju, sramotu i ponos (Tangney i sur., 2007). Samorefleksija i samopoštovanje su termini pomoću kojih se objašnjava kako su prethodno navedeni osjećaji uzrokovani. Ovo samopoštovanje može biti skriveno ili otvoreno, svjesno ili nesvjesno i događa se u različito vrijeme tijekom dana (Tangney i sur., 2007). Ali ono što je važno naglasiti jest to da je svrha tih samosvjesnih osjećaja je „Ja“, to jest self ili pojam o sebi (Tangney i sur., 2007). Dakle, pomoću pružanja povratnih informacija o predviđenim i stvarnim radnjama, moralno odlučivanje i ponašanje može biti pod utjecajem samosvjesnih moralnih emocija (Tangney i sur., 2007). U ovom ću se radu osvrnuti na opisivanje istraživanja moralnih emocija i ponašanja u ranom djetinjstvu budući da je ono usko povezano, nego li na istraživanja moralnoga prosuđivanja djece jer je ono iznimno teško za proučavati zbog toga što je teško proučavat moralne prosudbe iznimno male djece.

5. Uporaba eksperimentalne metode pri istraživanju morala

Pregledom radova na temu razvoja morala kod djece može se primijetiti kako među mnogim istraživanjima prevladavaju tri metode istraživanja razvoja morala. Metode koje dominiraju u radovima o moralnom razvoju su eksperimentalna metoda (Huang i sur., 2016; Koenig i sur., 2004; Lavoie i sur., 2022), metoda opažanja (Arsenio i Lover, 1997; Dahl, 2016; Lavoie i sur., 2022) te upitnici ili intervjui (Fergusson i Stegge, 1998; Ongley i Malti, 2014; Pelton i sur., 2004). Također, valja napomenuti kako je većina istraživanja longitudinalnog karaktera. Što se tiče istraživanja na temu moralnoga ponašanja kod djece, ono je promatrano kroz prosocijalno i altruistično ponašanje, te kroz antisocijalno ponašanje poput agresivnosti i delikvencije (Vasta i sur., 1998). Moralno ponašanje kao takvo najviše ovisi o odgoju, to jest okolini u kojoj je dijete odgajano (Vasta i sur., 1998). Samim time, ukoliko su djeca odgajana sa više okolinske podrške ona će biti spremnija na suradnju, altruizam i radnju usmjerenu na druge (Vasta i sur., 1998). Dok sa manje okolinske podrške dječja ponašanja manifestiraju agresiju i delikvenciju. Nagrade i kazne te učenje opažanjem i samoregulacija ponašanja jedni su od

glavnih principa moralnog ponašanja (Vasta i sur., 1998). Prosocijalno ponašanje je ono ponašanje u koje je uključeno socijalno poželjno ponašanje poput pomaganja, suradnje i dijeljenja sa drugima (Eisenberg i Mussen, 1989), dok je pojam agresije opisan kao ponašanje koje u svojoj osnovi ima namjeru nanošenja štete drugima ili imovini. Prilikom opisivanja agresije valja napomenuti kako postoje dvije vrste agresije, a to su instrumentalna gdje osoba ima za cilj da dobije ono što želi te neprijateljska agresija koja za cilj ima nanošenje boli (Vasta i sur., 1998). Što se tiče istraživanja moralnih emocija, manje je istraživanja koja se konkretno bave njihovim ispitivanjem tijekom razvoja kod djece uzmemo li u obzir proučavanje moralnog ponašanja, no ipak najviše istraživane emocije kod moralnog razvoja su emocije srama i krivnje, jer su one te koje ukazuju na znanje koje je osoba naučila o moralnoj normi (Malti i Latzko, 2012).

5.1. Istraživanje negativnih moralnih emocija

Jedan od načina na koji je ispitivana moralna emocija krivnje jest pomoću paradigme krivnje. U svojem istraživanju Barret i suradnici (1993) su pomoću paradigme krivnje ispitali socijalne emocije. Naime, prilikom provedbe eksperimenta dijete je bilo ostavljeno da se igra igračkom koja je imala sentimentalnu vrijednost za eksperimentatoricu, dok je eksperimentatorica otišla u drugu sobu, pri čemu je igračka bila prethodno modificirana da se sama pokida (u ovom slučaju da otpadne noga lutke) (Barret i sur., 1993). Istraživala se reakcija djeteta na pokidanu igračku. Po povratku, eksperimentatorica se doimala zabrinuto kada je vidjela pokidanu igračku za koju je ona sentimentalno vezana, unatoč uznemirenosti ona se usredotočila na razuvjeravanje djeteta da ono nije krivo, te da se igračka može brzo popraviti (Barret i sur., 1993). Istraživači su kodirali varijable kao što su: popravljjanje noge, averzija pogleda, izbjegavanje tijelom, smjer pogleda te osmijeh (Barret i sur., 1993). Dok su također kodirali varijable koje su bile relevantne za sram i krivnju, pomoću kojih su mogli pratiti pojavu tih emocija (Barret i sur., 1993).

Nadalje, eksperimentalna studija nad šesnaesto mjesečnom djecom provedena od strane Lyubchik i Schlosser (2010) ispitivala je empatiju kod djece. Istraživači su postavili djecu majkama u krilo u jednoj maloj sobi dok je se na televizoru prenosila facijalna slika djeteta glumca kojom su bile prikazane različite emocije (Lyubchik i Schlosser, 2010). Šestogodišnje dijete istoga spola kao i dijete u majčinom krilu je bilo prikazano, gdje je slijed emocionalnih izraza bio uravnotežen radi lakše prezentacije (Lyubchik i Schlosser, 2010). Pomoću takve metode izvedene su procjene empatije koje su bile očekivane s majčinim izražajnim stilom i emocionalnom imitacijom između njegovatelja i djeteta poput procjena koje su ustanovljene u

ranijoj studiji sa 13-esto mjesečnom djecom koja je koristila odrasle glumce (Lacks, 1993; prema Lyubchik i Schlosser, 2010).

Huang i suradnici (2016) za pristup empatičnim odgovorima koristili tri situacije u kojima su prikazivali simulaciju nevolje, gdje su žrtve bile skrbnik, nepoznati odrasli i lutkica kako bi se simulacije napravile što realističnije moguće. Prva simulacija je prikazivala majku koja se počela gušiti vodom te su bile prikazivane facijalne i vokalne ekspresije u trajanju od 60 sekundi nakon čega se majka onesvijestila (Huang i sur., 2016). Druga simulacija je prikazivala igru eksperimentatorice sa autićem kojem je nakon određenog vremena otpali kotači (Huang i sur., 2016). Ono što je bilo bitno kod ove simulacije jest reagiranje djeteta na plač eksperimentatorice kada se slučajno udari čekićem po prstima dok je pokušavala popraviti autić (Huang i sur., 2016). Treća simulacija je poslužila za praćenje reakcije djece kojima je dok su se igrali sa igračkom pušten plač iz lutkice koja je bila u kutiji na stolu, ako se dijete nije orijentiralo na lutku eksperimentatorica bi ga onda upitala je li čulo plač ne bi li ga navela da obrati pažnju na lutku ili bi lutku izvadila iz kutije i stavila na stol da je dijete vidi (Huang i sur., 2016). Istraživači su pokušali ispitati hoće li djeca pokazati empatiju u odnosu na tri eksperimentalne situacije (Huang i sur., 2016).

Gutzwiller-Helfenfinger i suradnici (2010) su ispitali dječje priče o njihovim međuljudskim sukobima. U ovome su istraživanju također unutar tih priča ispitali kod djece od pet i devet godina i emocionalne komponente njihovih vlastitih moralnih nedostataka (Gutzwiller-Helfenfinger i sur., 2010). Pričali su o situaciji gdje su oni nešto nažao učinili, nakon toga morali su reći kako su se osjećali i oni i drugo dijete, to jest postojao je hipotetički scenarij koji je se sastojao od dvije priče od koji je svaka sadržavala moralne prijestupe koji su predstavljali nasilno ponašanje, koje je ilustrirano bilo obojanim slikama (Gutzwiller-Helfenfinger i sur., 2010). Zapravo su ispitali pojavu i upotrebu moralnih emocija u dječjem narativu, ljutnja i krivnja najčešće su bile pripisane počinitelju, dok je tuga prevladavala kod pripisivanja žrtvi, također nalazi pokazuju da moralne emocije su one emocije koje su u dječjem narativu spontano proizvedene su uvijek moralno relevantne te se zbog toga smatraju moralnim emocijama (Gutzwiller-Helfenfinger i sur., 2010).

5.2. Istraživanje pozitivnih moralnih emocija

Vrlo malo je studija promatralo moralno pozitivne osjećaje poput ponosa. Tracy i suradnici (2005) su postavili eksperimentalnu situaciju gdje su djeca u dobi od tri do sedam godina gledali 12 triptiha, pomoću kojih su prikazivali tri fotografije istog lika koji su pokazivali emocije: ponosa, sreće i iznenađenja. Korištene su dvije verzije izraza ponosa, u prvoj verziji su likovi stajali ramena povučenih prema unazad i raširenih prsa, usta iako su bila zatvorena

pokazivala su blagi osmijeh, dok su šake bile stisnute te su ruke bile podignute iznad glave (Tracy i sur., 2005). Dok je kod druge verzije ono što je bilo izmijenjeno jest to da su ruke bile uz bok likova te su dlanovi bili naslonjeni (Tracy i sur., 2005). Izrazi sreće i iznenađenja su bili odobreni pomoću Ekmanova i Friesenova (1978) sistema za kodiranje facijalnih izraza afekta (eng. Facial Action Coding System). Djeca su morala pokazati na sliku koja odgovara upitu eksperimentatora, koji je postavljao pitanja kao na primjer: „Pokaži na sliku gdje se Joe osjeća ponosno/iznenađeno/sretno.“ (Tracy i sur., 2005). Svaku emociju morali su identificirati četiri puta. Uspjeli su dokazati kako se prepoznavanje ponosa poboljšava od treće do sedme godine kod djece (Tracy i sur., 2005).

5.3. Istraživanje moralnog ponašanja djece pomoću zadataka varanja i paradigme krađe i igra potkove

Zadatak varanja pomoću karata (eng. *Card-cheating task*) jedan je od načina pomoću kojega su Augustine i Stifter (2014) ispitivali moralno ponašanje djece. Naime, u takvoj vrsti zadataka djetetu je predstavljena igra pamćenja kartica, gdje eksperimentator predstavlja djetetu karte koje su okrenute „licem“ prema dolje od kojih su samo dvije karte okrenute prema gore, jer se smatra da će dijete pronaći dvije iste karte (Augustine i Stifter, 2014). Svaki put kad bi istraživač identificirao uparene karte, dijete bi bilo obaviješteno da će za nagradu zaraditi kartu koju bi potom mogao iskoristiti dobije nagradu (Augustine i Stifter, 2014). Eksperimentator bi napustio sobu kada bi dijete pronašlo dva para, ali prije napuštanja upozorio bi dijete kako bi okretanje karata i gledanje koja je slika na njoj bilo varanje, te da to ne radi (Augustine i Stifter, 2014). Nakon što bi prošle dvije minute, eksperimentator bi se vratio nazad u sobu (Augustine i Stifter, 2014). Dok je eksperimentator bio izvan sobe, vrijeme koje bilo potrebno djetetu da pogleda ispod karata bilježili bi vješti istraživački asistenti u sekundama (Augustine i Stifter, 2014).

U zadatku varanja korištenjem slagalice (eng. *Puzzle-cheating task*) (Eisenberg i sur., 2000; prema Augustine i Stifter, 2014) eksperimentator bi kutiju, koja ima crnu ploču sa prednje strane okrenutu prema djetetu te sa stražnje strane prozirni pleksiglas, pokazao djetetu. U kutiji iza crne ploče bi bila ostavljena jednostavna slagalica, dok bi istraživači pratili vrijeme potrebno da se dovrši slagalica bez da dijete pogledava iza crne ploče (Augustine i Stifter, 2014). Dijete bi bilo nagrađeno ukoliko bi uspjelo riješiti slagalicu u manje od pet minuta (Augustine i Stifter, 2014). Dok bi dijete rješavalo slagalicu eksperimentator bi napustio sobu, te bi se vratio ukoliko bi dijete uspjelo riješiti slagalicu ili nakon što bi prošlo pet minuta (Augustine i Stifter, 2014). Dok je eksperimentator izvan sobe, vrijeme koje je bilo potrebno djetetu da pogleda iza crne

ploče bilježili bi vješti istraživački asistenti u sekundama (Eisenberg i sur., 2000; prema Augustine i Stifter, 2014).

Koenig i suradnici (2004) su u svojem istraživanju ispitivali vezu između zlostavljanja i prosocijalnog ponašanja male djece i moralnog nedoličnog ponašanja pomoću različitih paradigmi te su ispitali dječje prosocijalne vještine i empatiju. Paradigma krađe jest paradigma u kojoj eksperimentator ispituje moralno ponašanje djece tako da u zdjelici na stolu ostavi slatkiše, te upozorava dijete kako su slatkiši namijenjeni za drugu djecu, a ne njih (Koenig i sur., 2004). Eksperimentator objašnjava djetetu kako će ostaviti na stolu slatkiše da ih oni daju drugom djetetu, tada objašnjava kako je zaboravio dati slatkiše drugom djetetu, te da će ta djeca biti vrlo sretna (Koenig i sur., 2004). Zatim je dijete ostavljeno u sobi na dvije minute pri čemu se prati njihovo ponašanje, kao mjeru moralnog ponašanja uzima se broj nedostajućih slatkiša (Koenig i sur., 2004).

Paradigma igra potkove (eng. *Horseshoe game*) igra koja igrače dovodi do socijalne dileme koja se sastoji od donošenja odluke treba li slijediti ili zanemariti pravila igre (Koenig i sur., 2004). Samim time, u istraživanju Koenig i suradnici (2004) ne napuštajući dodijeljeno područje, dijete je moralo baciti četiri potkove na postolje koje se nalazilo na podu (drveni kvadrat). Ukoliko bi sve potkove bile bačene na postolje, dijete bi bilo nagrađeno (Koenig i sur., 2004). Postavljanje rekvizita za igru, otežavalo je pobjedu bez kršenja pravila i namamilo je djecu na varanje jer su rekviziti bili postavljeni na takav način da je pobjeda bila nemoguća (Koenig i sur., 2004). Djetetu je rečeno da je igra bila pogrešno postavljena te je dobilo još jednu priliku kad se istraživač vratio, nakon što je prethodno bilo ostavljeno samo u sobi oko tri minute (Koenig i sur., 2004).

5.4. Poticanje prosocijalnog i altruističnog ponašanja

Zadatak sortiranja olovaka (eng. *Crayon-sorting task*) je zadatak u kojem je zadaća djeteta da razvrsta bojice u kutiju, ovisno o tome želi li dijete da te bojice budu dodijeljene nekome tko je u nepovoljnom položaju, kao na primjer djeca u bolnici (Augustine i Stifter, 2014). U istraživanju Cialdini i suradnika (1987; prema Augustine i Stifter, 2014) je u procesu razvrstavanja bojica za djecu u bolnici, eksperimentator dao djetetu kutiju bojica te naglasio da je zadatak usmjeren na stvaranje prosocijalnog ponašanja (Cialdini i sur., 1987; prema Augustine i Stifter, 2014). Eksperimentator bi onda donio u sobu košaru punu igračaka te bi ponudio djeci da mogu ili razvrstavati bojice za djecu u bolnici ili se igrati igračkama ukoliko to žele, prije svega toga objasnio je djeci kako se zapravo razvrstavaju bojice po boji. Zatim bi eksperimentator napustio sobu na pet minuta, te bi se pratila količina vremena koje je djetetu otišlo na slaganje bojica po boji u odgovarajuće kutije (Cialdini i sur., 1987; prema Augustine i Stifter, 2014).

Paradigma donacije je korištena kako bi istraživači pristupili djetetovom stupnju prosocijalnog ponašanja (Eisenberg i sur., 1999). Kod djece predškolske i vrtićke dobi slične paradigme novčanih donacija su bile korištene i u istraživanju Grunberg i suradnika (1985). U istraživanju su eksperimentatori, prije no što bi ispričali priču djeci, dodijelili za izvođenje svih vježbi bonus od jednog dolara (Eisenberg i sur., 1999; prema Koenig i sur., 2004). Priča koju su djeca slušala govorila je o obitelji koja je sve izgubila kada je njihov dom zahvatio požar (Eisenberg i sur., 1999; prema Koenig i sur., 2004). Na kraju eksperimentatorova izlaganja bonus koji su djeca dobila prije no što li je priča bila ispričana, sada su imali priliku dodijeliti ga ugroženoj obitelji (Eisenberg i sur., 1999; prema Koenig i sur., 2004). Bez obzira na to je li dijete doista doniralo novac ili nije, ono je pozvano da stavi zapečaćenu kovertu s donacijom u vreću za prikupljanje, te ostavljeno da napravi samo taj izbor (Eisenberg i sur., 1999; prema Koenig i sur., 2004). Kao pokazatelj prosocijalnog ponašanja djeteta, služio je iznos donacije koje je dijete udijelilo (Eisenberg i sur., 1999; prema Koenig i sur., 2004).

Paradigma „Diktator igra“ poznata metoda za ispitivanje altruističnog ponašanja, pomoću koje se ispituje ponašanje dijeljenja. Benenson i suradnici (2007) proveli su eksperiment na djeci starosti četiri, šest i devet godina koji se odvijao tako da je eksperimentator pozvao dijete da uzme 10 sličica koje želi te da, ako poželi može dati suučesniku sličicu, ali nije nužno jer nitko neće znati je li dao sličicu ili nije. No, ukoliko dijete poželi dati sličicu da je onda stavi u bijelu kovertu, a u smeđu one koje želi sebi ostaviti sa naznakom djetetova imena, dok eksperimentator za to vrijeme ima prekrivene oči (Benenson i sur., 2007). Sličan eksperiment proveli su Ongley i Malti (2014) samo što su djeca bila u starosti od četiri do osam godina te su oni dobili sličice, a djeca od 12 godina čokoladne novčiće.

Kako bi ispitali pomagačko ponašanje djece, Brownell i suradnici (2009) su prvo naučili djecu (18 i 25 mjeseci) da kada bi povukli ručicu dobili bi hranu, poslije te faze treninga uslijedila je test faza koja se sastojala od toga da su djeca birala između dijeljenja i nedijeljenja hrane. U istraživanju je bilo namješteno da dvije posude blizu djeteta budu pune hrane, dok kod posuda u blizini eksperimentatora samo jedna bude puna (Brownell i sur., 2009). U prvoj sesiji eksperimentator je pokazivao neutralnu facijalnu ekspresiju, dok je u drugoj iskazao verbalno želju za hranom te sviđanje prema hrani (npr. Ja volim/želim kreker.) (Brownell i sur., 2009). Ukoliko bi došlo do dijeljenja hrane nagrada za takvo ponašanje bio bi eksperimentatorov osmijeh djetetu (Brownell i sur., 2009).

Dunfield i suradnici (2011) su u tri eksperimentalne situacije ispitali na djeci u dobi od 18 i 24 mjeseca moralno ponašanje. U jednoj situaciji gledali su dijete kako se igra sa igračkom, to jest hoće li pomoći eksperimentatoru koji je u nevolji (Dunfield i sur., 2011). U drugoj

situaciji su ispitali hoće li dijete koje ima hranu u posudici podijeliti sa eksperimentatorom koji je dao do znanja kako se njemu sviđa ta hrana, dok su u trećoj situaciji ispitali hoće li dijete doći pružiti utjehu eksperimentatoru koji je udario koljenom u rub stola (Dunfield i sur., 2011).

Forman i suradnici (2004) ispitali su ponašanje krivnje i empatično ponašanje djece tijekom longitudinalne studije kada su djeca bila u dobi od 14, 22, 33 i 45 mjeseci. Zadatak učenja bio je dio promatranja u 14. i 22. mjesecu života djece (Forman i sur., 2004). Majke su imale zadatak poticanja svoje djece da ih kopiraju modelirajući tri akcijska scenarija (preuzeta iz Bauer i Mandler, 1992). „Počisti stol“, „Čajanka“ i „Nahrani medvjeda“ su bili tri akcijska scenarija koja se bila modelirana (Forman i sur., 2004). Navodeći djecu u dobi od 33 i 45 mjeseci da povjeruju kako su oštetili predmet koji je imao i novčanu i sentimentalnu vrijednost za eksperimentatora pokušali su izazvati krivnju (Forman i sur., 2004). Kako bi mogli pratiti pojavu krivnje istraživači su kodiranjem izbjegavanja pogleda prema eksperimentatoru, tjelesne napetosti (vrpoljenje, povlačenje, pogrbljena ramena) i afekta (pozitivnog i negativnog) registrirali su ponašanje krivnje (Forman i sur., 2004). Nadalje, kako bi registrirali varanje prilikom izvođenja zadatka, eksperimentatori su uspjeli to da predstavljanjem primamljivih nagrada dviju igra varanja uključe djecu u igru ne bi li tako uspjeli opaziti nemoralno ponašanje (Forman i sur., 2004). Naime, u prvoj igri zadatak je bio taj da su djeca morala koristiti svoju nedominantnu ruku kako bi stojeći iza crte, bacila gumenu strelicu natrag u malu udaljenu metu (Forman i sur., 2004). Dok, su u drugoj igri ispod pokrivača skrili životinju, te je zadatak djece bio da otkriju koja se životinja nalazila ispod (Forman i sur., 2004). Djeci je jasno pojašnjeno kako ne smiju koristiti više od jednog prsta prilikom otkrivanja toga što se nalazilo ispod pokrivača, te također provirivanje je bilo zabranjeno (Forman i sur., 2004). Naposljetku, ono što se registriralo kao varanje bile su sve radnje koje nisu bile u skladu s postavljenim pravilima (Forman i sur., 2004).

Cortes Barragan i Dweck (2014) su postavljajući djecu u dobi od jedne do dvije godine u paralelnu i recipročnu igru promatrali njihovo altruistično ponašanje. Prilikom recipročne igre eksperimentator se recipročno sa djetetom upustio u igru sa jednim setom igračkaka koje je izvadio (rolanje loptica, stiskanje gumba na numeričkoj igrački te dodavanje plastičnih prstenova) (Cortes Barragan i Dweck, 2014). Dva seta igračkaka su bila u paralelnoj igri, gdje je jedno bilo dodijeljeno eksperimentatoru i djetetu te je razmak između eksperimentatora i djeteta bio oko jedan metar, eksperimentator je pogledavao prema djetetu i smješкао mu se dodavajući izjave o situaciji koje su bile razigranog tona svakih 30 sekundi (Cortes Barragan i Dweck, 2014). Testna faza istraživanja uslijedila je nakon šest minuta, gdje su djeca imala 30 sekundi da pomognu eksperimentatoru postići njegov cilj (dohvatiti blok, bocu, olovku koji su bili izvan

dosega) (Cortes Barragan i Dweck, 2014). Zaključeno je kako su djeca pružala više pomoći dok su sudjelovala u recipročnoj igri, što je objašnjeno time da takva vrsta igre uzrokuje da se visoke razine altruističnog ponašanja pobude (Cortes Barragan i Dweck, 2014).

5.5. Instrumentalno pomaganje

Djeca su bila pozvana da se igraju s lego igračkama zajedno s eksperimentatorom, koristeći paradigmu koju su modificirali Bryan i suradnici (2014; prema Tan i sur., 2020). Eksperimentator je djetetu dao četiri šanse za sudjelovanje, osiguravajući da je potpuno zainteresiran (Tan i sur., 2020). Prvo je eksperimentator podigao i stavio nekoliko drvenih blokova koji su ležali na podu u kantu (Tan i sur., 2020). Neke su kocke neprestano ispadale iz kante jer je bila premala (Tan i sur., 2020). Podizanjem barem jedne kocke sa zemlje i stavljanjem u kantu, dijete može dati svoj doprinos (Tan i sur., 2020). Eksperimentator je prenio prepunu kantu u spremnik, nakon što je prikupio sve kocke, te se trudio otvoriti poklopac dok su mu obje ruke bile zauzete (Tan i sur., 2020). Otvaranjem poklopca dijete je moglo pomoći eksperimentatoru (Tan i sur., 2020). Kako bi zaokupio dijete, eksperimentator je pozvao dijete za stol da boji pored njega (Tan i sur., 2020). Eksperimentator je počeo uklanjati dijelove lego igračaka koji su ostali iz prethodne aktivnosti sa lego igračkama nakon što je dijete bilo potpuno zaokupljeno bojenjem (Tan i sur., 2020). Uklanjanjem barem jednog komada lego igračke dijete bi moglo pomoći (Tan i sur., 2020). Također, kako bi ispitali mogućnost pružanja pomoći od strane djeteta eksperimentatoru, eksperimentator je „slučajno“ ispustio posudu u kojoj su bili markeri i počeo ih je podizati sa zemlje (Tan i sur., 2020). Podizanjem barem jednog marker i vraćanjem u posudu, dijete je moglo pomoći eksperimentatoru (Tan i sur., 2020).

6. Istraživanje morala pomoću opažanja

6.1. Istraga moralnog ponašanja pomoću metode opažanja bez sudjelovanja

Za mjerenje moralnog razvoja kod djece, ovaj pristup više se oslanjao na stvarno ponašanje djece. Kod prethodno opisanih istraživanja u ovom radu, koja su proučavala ponašanje djece većinom je bila upotrijebljena eksperimentalna metoda te metoda strukturiranoga opažanja.

Kao jedno od najranijih istraživanja ponašanja novorođenčadi može se navesti istraživanje Martina i Clarka (1982) koji su promatrali hoće li dijete pokazati empatično ponašanje, to jest hoće li i ono zaplakati na zvuk plača druge bebe. Način na koji su to proučavali jest taj da su pomoću audio zapisa puštali bebama plač drugih ili njihov vlastiti plač te su promatrali ponašanje novorođenčeta (Martin i Clark, 1982). Ustanovili su da novorođene bebe plaču znatno više, kao odgovor na plač drugog dojenčeta, nego li na vlastiti (Martin i Clark, 1982).

Nadalje, Hay i suradnici (1991) su djecu u dobi od jedne i dvije godine ostavili u svijetloj sobi, koja je bila minimalno opremljena. Primarni skrbnik sjedio je nasred sobe te je bio upućen da razgovara normalno sa djetetom, ali da se prilikom razgovora ne miješa u dječje aktivnosti te da također može normalno razgovarati sa ostalim odraslima (Hay i sur., 1991). Eksperimentatori su zapravo promatrali spontano dijeljenje igračaka među djecom (Hay i sur., 1991).

Dahl (2016) je u svojem istraživanju promatrao ponašanje djece dobi 14, 19 i 24 mjeseci, pri čemu je opažatelj snimao ponašanje djece kada su činili moralne prijestupe, te su bilježeni pokušaji sprječavanja djeteta da napravi nešto od strane majke, te da negativno vrednuje ponašanje djeteta. Prilikom ovog istraživanja majke su ispunile Upitnik za procjenu ponašanja (engl. *Behavior rating Questionnaire*), gdje su izrazile koliko im je nužno da od određenih nemoralnih ponašanja njihovo dijete bude odmaknuto, lista je bila preuzeta od Gralinski i Kopp (1993) (Dahl, 2016).

Smetana (1984) je promatrajući društvene interakcije djece u dobi od jedne do tri godine u vezi s moralnim i konvencionalnim prekršajima, pokušao klasificirati kao moralne ili socijalne. Prve dvije kategorije klasifikacije koje su smatrane kao moralni prijestupi su se sastojale od: agresija (udaranje, grizenje, povlačenje kose) i kršenje resursa (uzimanje stvari od druge djece ili svađe oko posjeda određene stvari) (Smetana, 1984).

Što se tiče promatranja moralnog ponašanja kod starije djece, Nucci i Nucci (1982) su promatrali slobodnu igru djece (dobi 7-10 i 11-14 godina) u grupama od pet ili više djece, te su pomoću kamera snimali deskriptivni narativ događaja koji se sastojao od socijalno konvencionalnih i moralnih prijestupa. Promatrači su na listi rangirali odgovore djece prema prijestupu (Nucci i Nucci, 1982). Događaji koji su uključivali radnje koje su intrinzično utjecale na dobrobit djece te prava pojedinaca ili skupina su bili obilježeni kao moralni događaji (Nucci i Nucci, 1982).

6.2. Istraga moralnih emocija pomoću metode opažanja bez sudjelovanja

Hatzinikolaou i Murray (2010) proveli su istraživanje na djeci staroj osam i 18 tjedana. Oni su pokušali snimanjem djetetova lica za vrijeme igre s majkom identificirati emocije koje dijete pokazuje (Hatzinikolaou i Murray, 2010). Dijete je bilo pred ogledalom, kako bi imala kontakt licem u lice s djetetom majka je sjedila nasuprot njega, dok je kroz refleksiju u ogledalu sve to bilježila kamera (Hatzinikolaou i Murray, 2010).

Što se tiče opažanja emocija kod djece značajno je i istraživanje Arsenio i Lover (1997), gdje su istraživači opažali emocije djece stare četiri i pol, te pet i pol godina. Oni su kroz šestotjedni ljetni kamp program pratili pojavnost dječjih emocija ljutnje, tuge i sreće tijekom i izvan konflikta pomoću Denhamova uživo kodirajućeg sistema (engl. *Denham Live Action*

Coding System) (Arsenio i Lover, 1997). Dok su, godinu dana ranije, Arsenio i Killen (1996), djecu u grupama snimali kako se igraju za stolom te su kodirali emocije prije i nakon konflikta. AFFEX SYSTEM (Izard i sur., 1983; prema Arsenio i Killen, 1996) je sistem namijenjen za praćenje diskretnih izraza emocija koje se pojavljuju tijekom duljih razdoblja te omogućava globalnije kodiranje tih diskretnih izraza emocija. Pretpostavljeno postojanje veza između unutarnjih stanja emocija i specifičnih manifestacija emocija na licu jest ono o čemu sistem ovisi (Arsenio i Killen, 1996).

7. Uporaba upitnika pri istraživanju morala

7.1. Uporaba upitnika pri istraživanju moralnog ponašanja

Što se tiče upitnika koji su korišteni pri ispitivanju moralnog ponašanja djece, jedan takav je ljestvica moralnog odvajanja (engl. *Moral Disengagement Scale*; Pelton i sur., 2004). Ovaj je upitnik osmišljen kako bi pristupio dječjoj sklonosti moralnom prijestupu, to jest njihovoj namjeri da čine negativne stvari ne vjerujući da nanose štetu ili čine nešto pogrešno (Pelton i sur., 2004). Upitnik se sastoji od 32 čestice te objašnjava pristup osam mehanizama moralnog prijestupa, a to su mehanizmi: moralno opravdanje, eufemistički jezik, povoljna usporedba, pristranost odgovornosti, difuzija odgovornosti, iskrivljujuće posljedice, pripisivanje krivnje i dehumanizacija, te su čestice vrednovane na skali od tri stupnja (0 = ne slažem se, 1 = nisam siguran / na, 2 = slažem se) (Pelton i sur., 2004). Pelton i suradnici (2004) su proveli ovaj upitnik na djeci prosječne dobi 11 godina, tako što su u obliku intervjuja prikupili odgovore na pitanja posebno od majke i od djeteta.

7.2. Uporaba upitnika pri istraživanju moralni emocija

Što se tiče upitnika namijenjenih ispitivanju moralnih emocija većinom prevladavaju oni koji mjere krivnju i sram. Jedan od takvih je i upitnik TOSCA-C (engl. *Test of Self-Conscious Affect for Children*; Tangney i sur., 1991; prema Ferguson i Stegge, 1998) gdje postoji pet pozitivnih scenarija te deset negativnih. Odgovori djece obuhvaćaju one odgovore koji reflektiraju načine kako bi se djeca osjećala ili mislila o navedenoj situaciji prikazanoj u scenariju (Ferguson i Stegge, 1998). Zapravo ti odgovori reflektiraju prekodirane reprezentacije srama, krivnje i eksternalizacije (Ferguson i Stegge, 1998). Također valja napomenuti da kod kodiranja odgovora pozitivnih scenarija još se može procjenjivati i osjećaj ponos na sebe i na svoje ponašanje koje djeca osjećaju (Ferguson i Stegge, 1998). Upitnik je namijenjen za dobnu skupinu od osam do dvanaest godina te se sastoji od 15 čestica (Ferguson i Stegge, 1998).

Anketa o atribuciji i reakciji djece (engl. *Child Attribution and Reaction Survey*; C-CARS; Ferguson i suradnici, 1996; prema Ferguson i Stegge, 1998) prikazuje četiri situacije neuspjeha te četiri situacije gdje dolazi do kršenja moralnih pravila te je sve to prikazano

pomoću pismenih i grafičkih slika djeteta koje je uključeno u prethodno navedene situacije. Sastoji se od osam čestica i ispunjavaju ga djeca u dobi od pet do 12 godina, od pet do sedam godina i djeca u dobi od deset do 12 godine. Odgovori koji predstavljaju krivnju, sram ili obrambenu eksternalizaciju se bilježe na petoskalnoj Likertovoj ljestvici. Neki od primjera čestica za kodiranje krivnje je „osjećao bih se kao da sam učinio nešto loše“, za sram „ja sam ljutito dijete jer ne pomažem“, a za obrambenu eksternalizaciju „trebao bih naučiti bolje se brinuti o svojim stvarima“ (Ferguson i suradnici, 1996; prema Ferguson i Stegge, 1998).

U longitudinalnoj studiji na djeci od prve do četvrte godine starosti Kochanska i suradnici (2002) su kako bi ispitali rane emocije kod djece koristili upitnik *Moje dijete* (engl. *My Child*; Kochanska i sur., 1994; prema Kochanska i sur., 2002), u kojem su majke bilježile odgovore vezane za njihovu djecu. Ovaj mjerni instrument dizajniran je za pristup ranoj moralnosti, u slučaju ovoga istraživanja poseban fokus bio je na ljestvici gdje su opisane različite manifestacije krivnje, koja je nazvana ljestvicom afektivne nelagode nakon nedoličnog dječjeg ponašanja te se sastoji od 18 čestica (Kochanska i sur., 2002).

Ongley i Malti (2014) u svojem su istraživanju ispitivanja empatije kod djece koristili Skalu empatije prema izvještaju djeteta (engl. *Child Report Sympathy Scale*; Zhou i sur., 2003; prema Ongley i Malti, 2014). Prilikom rješavanja ovoga upitnika djeca moraju zaokružiti odnose li se pet iznesenih izjava na njih (Ongley i Malti, 2014). Skala je bila primijenjena na djecu u dobi od četiri do osam godina te na djeci od 12 godina starosti (Ongley i Malti, 2014).

Upitnik o moralnim osjećajima (engl. *Moral Emotions Questionnaire*; da Silva i sur., 2022) mjeri tri jedinstvene moralne emocije: sram (osam čestica), krivnja (osam čestica) i ponos (devet čestica) koji se nalaze u središtu pozornosti ovog upitnika, te pokušava izmjeriti reakcije ponašanja povezane s tim osjećajima. Tim razvojnih psihologa i studenata psihologije, od kojih su neki imali djecu u ciljnom dobrom rasponu, proizveo je prvi MEQ koji se sastojao od 25 čestica kroz proces od više koraka (da Silva i sur., 2022). Jedan primjer čestice koji pokazuje sram jest „Moje dijete se skriva kada on/ona je napravilo nešto loše.“, dok je jedan od primjera čestice za krivnju: „Moje dijete dolazi k meni kad je on/ona nešto slomio.“, a za ponos je primjer čestica: „Moje dijete voli primati komplimente.“ (da Silva i sur., 2022).

8. Zaključak

Moral se kod djece može istraživati tako da se istraživači usmjere na moralne emocije, moralno ponašanje i moralne prosudbe. Moralno ponašanje i moralne emocije su najčešće istraživani subkonstrukti morala u razdoblju djetinjstva, jer se smatra kako mala djeca nisu dovoljno kognitivno razvijena za moralno prosuđivanje. Unatoč tome što postoje brojna istraživanja moralnog prosuđivanja kod djece, načini na koji su subkonstrukti morala istraživani

u većini istraživanja pretežno su bili pomoću eksperimentalne metode, metode opažanja i upitnika (Lavoie i sur., 2022).

Budući da se moralne emocije mogu mjeriti bez poznavanja jezika, one se mogu proučavati vrlo rano u djetinjstvu (Lavoie i sur., 2022). Nadalje, što se tiče moralnih emocija valja napomenuti kako se one dijele na moralne emocije koje imaju pozitivnu i moralne emocije koje imaju negativnu valenciju (Malti i Latzko, 2012). Većina istraživača fokusirana na istragu moralnih emocija je istraživala moralne emocije negativne valencije (Barret i sur., 1993; Huang i sur., 2016). Pri samoj istrazi moralnih emocija obično je prevladavala eksperimentalna metoda (Lavoie i sur., 2022; Lyubchik i Schlosser, 2010), te je razvijeno i upotrijebljeno dosta upitnika (da Silva i sur., 2022; Ferguson i Stegge, 1998). Općenito je ustanovljeno kako se moralne emocije počinju dosta rano razvijati i ispoljavati kod djece.

Prilikom istraživanja razvoja moralnog ponašanja kod djece, ono je najčešće promatrano kroz prosocijalno i altruistično ponašanje, te kroz antisocijalno ponašanje poput agresivnosti (Vasta i sur., 1998). Pri istrazi moralnoga ponašanja najčešće korištene su metode opažanja (Lavoie i sur., 2022) i eksperimentalne metode (Benenson i sur., 2007; Brownell i sur., 2009; Lavoie i sur., 2022; Ongley i Malti, 2014), gdje su upotrijebljene različite paradigme (Koenig i sur., 2004), ali i zadatci, ne bi li se eksperimentalna situacija učinila zanimljivija za djecu, ali i kako bi se olakšalo praćenje i bilježenje novih spoznaja eksperimentatorima.

Općenito, kako bi se saznalo koliko varijable koreliraju u svakodnevnom životu istraživači se koriste naturalističkim opažanjima, dok pomoću manipuliranja varijablama sama eksperimentalna metoda služi da pokaže uzročno – posljedičnu vezu (Dahl, 2019).

9. Literatura

- Arsenio, W. F. i Killen, M. (1996). Conflict-Related Emotions During Peer Disputes. *Early Education & Development*, 7(1), 43–57. doi:10.1207/s15566935eed0701_4
- Arsenio, W. F. i Lover, A. (1997). Emotions, conflicts and aggression during preschoolers' freeplay. *British Journal of Developmental Psychology*, 15(4), 531–542. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.1997.tb00745.x>
- Augustine, M. E. i Stifter, C. A. (2014). Temperament, Parenting, and Moral Development: Specificity of Behavior and Context. *Social Development*, 24(2), 285–303. doi:10.1111/sode.12092
- Barrett, K. C., Zahn-waxler, C. i Cole, P. M. (1993). Avoiders vs. Amenders: Implications for the investigation of guilt and shame during Toddlerhood? *Cognition and Emotion*, 7(6), 481–505. doi:10.1080/02699939308409201

- Bauer, P. J. i Mandler, J. M. (1992). Putting the horse before the cart: The use of temporal order in recall of events by one-year-old children. *Developmental Psychology*, 28(3), 441.
- Benenson, J. F., Pascoe, J. i Radmore, N. (2007). Children's altruistic behavior in the dictator game. *Evolution and Human Behavior*, 28(3), 168–175. doi:10.1016/j.evolhumbehav.2006.10.003
- Berk, L. E. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Naklada Slap.
- Berk, L. E. (2015). *Dječja razvojna psihologija*. Naklada Slap.
- Brownell, C. A. (2012). Early Development of Prosocial Behavior: Current Perspectives. *Infancy*, 18(1), 1–9. doi:10.1111/infa.12004
- Brownell, C., Svetlova, M. i Nichols, S. (2009). To Share or Not to Share: When Do Toddlers Respond to Another's Needs? *Infancy*, 14(1), 117–130. doi:10.1080/15250000802569868
- Buon, M., Seara-Cardoso, A. i Viding, E. (2016). Why (and how) should we study the interplay between emotional arousal, Theory of Mind, and inhibitory control to understand moral cognition? *Psychonomic Bulletin & Review*, 23(6), 1660–1680. <https://doi.org/10.3758/s13423-016-1042-5>
- Bussey, K. (1992). Lying and truthfulness: Children's definitions, standards, and evaluative reactions. *Child Development*, 63(1), 129-137. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1992.tb03601.x>
- Cortes Barragan, R. i Dweck, C. S. (2014). Rethinking natural altruism: Simple reciprocal interactions trigger children's benevolence: Fig. 1. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(48), 17071–17074. doi:10.1073/pnas.1419408111
- Dahl, A. (2016). Mothers' Insistence when Prohibiting Infants from Harming Others in Everyday Interactions. *Frontiers in Psychology*, 7. doi:10.3389/fpsyg.2016.01448
- Dahl, A. (2019). The science of early moral development: On defining, constructing, and studying morality from birth. *Advances in Child Development and Behavior*, 56, 1-35. doi:10.1016/bs.acdb.2018.11.001
- da Silva, B. M. S., Ketelaar, L., Veiga, G., Tsou, Y.-T. i Rieffe, C. (2022). Moral emotions in early childhood: Validation of the Moral Emotions Questionnaire (MEQ). *International Journal of Behavioral Development*, 46(2), 157–168. doi:10.1177/01650254221075031

- Dunfield, K., Kuhlmeier, V. A., O'Connell, L. i Kelley, E. (2011). Examining the Diversity of Prosocial Behavior: Helping, Sharing, and Comforting in Infancy. *Infancy*, 16(3), 227–247. doi:10.1111/j.1532-7078.2010.00041.x
- Dunn, J., Cutting, A. L. i Demetriou, H. (2000). Moral sensibility, understanding others, and children's friendship interactions in the preschool period. *British Journal of Developmental Psychology*, 18(2), 159-177. <https://doi.org/10.1348/026151000165625>
- Edwards, C. P. i Carlo, G. (2005). Introduction: Moral development study in the 21st century. *Faculty Publications, Department of Psychology*, 359.
- Eisenberg, N., Guthrie, I. K., Murphy, B. C., Shepard, S. A., Cumberland, A. i Carlo, G. (1999). Consistency and Development of Prosocial Dispositions: A Longitudinal Study. *Child Development*, 70(6), 1360–1372. doi:10.1111/1467-8624.00100
- Eisenberg, N. i Mussen, P. H. (1989). *The roots of prosocial behavior in children*. Cambridge University Press.
- Ekman, P. i Friesen, W. V. (1978). *Facial action coding system: Investigator's guide*. Consulting Psychologists Press.
- Ferguson, T. J. i Stegge, H. (1998). Measuring Guilt in Children. *Guilt and Children*, 19–74. doi:10.1016/b978-012148610-5/50003-5
- Forman, D. R., Aksan, N. i Kochanska, G. (2004). Toddlers' Responsive Imitation Predicts Preschool-Age Conscience. *Psychological Science*, 15(10), 699–704. doi:10.1111/j.0956-7976.2004.00743.x
- Gasser, L. i Keller, M. (2009). Are the Competent the Morally Good? Perspective Taking and Moral Motivation of Children Involved in Bullying. *Social Development*, 18(4), 798–816. doi:10.1111/j.1467-9507.2008.00516.x
- Gralinski, J. H. i Kopp, C. B. (1993). Everyday rules for behavior: Mothers' requests to young children. *Developmental Psychology*, 29(3), 573. doi: 10.1037/0012-1649.29.3.573
- Grunberg, N. E., Maycock, V. A. i Anthony, B. J. (1985). Material Altruism in Children. *Basic and Applied Social Psychology*, 6(1), 1–11. doi:10.1207/s15324834basp0601_1

- Gutzwiller-Helfenfinger, E., Gasser, L. i Malti, T. (2010). Moral emotions and moral judgments in children's narratives: Comparing real-life and hypothetical transgressions. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 2010(129), 11–31. doi:10.1002/cd.273
- Hatzinikolaou, K. i Murray, L. (2010). Infant sensitivity to negative maternal emotional shifts: Effects of infant sex, maternal postnatal depression, and interactive style. *Infant Mental Health Journal*, 31(5), 591–610. doi:10.1002/imhj.20265
- Hay, D. F., Caplan, M., Castle, J. i Stimson, C. A. (1991). Does sharing become increasingly "rational" in the second year of life? *Developmental Psychology*, 27(6), 987–993. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.27.6.987>
- Holvoet, C., Scola, C., Arciszewski, T. i Picard, D. (2016). Infants' preference for prosocial behaviors: A literature review. *Infant Behavior and Development*, 45, 125–139. doi:10.1016/j.infbeh.2016.10.008
- Huang, H., Su, Y. i Jin, J. (2016). Empathy-Related Responding in Chinese Toddlers: Factorial Structure and Cognitive Contributors. *Infant and Child Development*, 26(3), e1983. doi:10.1002/icd.1983
- Killen, M. i Smetana, J. G. (Eds.). (2006). *Handbook of moral development*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Killen, M. i Smetana, J. G. (2015). Origins and Development of Morality. *Handbook of Child Psychology and Developmental Science*, 1–49. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1002/9781118963418.childpsy317>
- Kirmani, M. N. (2015). Developing moral behaviors in children and adolescents: Psycho-quranic perspective. *Indian Journal of Positive Psychology*, 6(2), 207.
- Klaić, B. (2012). *Novi rječnik stranih riječi*. Školska knjiga.
- Kochanska, G., DeVet, K., Goldman, M., Murray, K. i Putnam, S. P. (1994). Maternal Reports of Conscience Development and Temperament in Young Children. *Child Development*, 65(3), 852–868. doi:10.1111/j.1467-8624.1994.tb00788.x
- Kochanska, G., Gross, J. N., Lin, M.-H. i Nichols, K. E. (2002). Guilt in Young Children: Development, Determinants, and Relations with a Broader System of Standards. *Child Development*, 73(2), 461–482. doi:10.1111/1467-8624.00418

- Koenig, A. L., Cicchetti, D. i Rogosch, F. A. (2004). Moral development: The association between maltreatment and young children's prosocial behaviors and moral transgressions. *Social Development*, *13*, 87-106. doi:10.1111/j.1467-9507.2004.00258.x
- Kohlberg, L. (1964). Development of moral character and moral ideology. *Review of Child Development Research*, *1*, 383-431.
- Krettenauer, T. (2012). Linking moral emotion attributions with behavior: Why “(un)happy victimizers” and “(un)happy moralists” act the way they feel. *New Directions for Youth Development*, *2012*(136), 59–74. doi:10.1002/yd.20039
- Kurtines, W. i Greif, E. B. (1974). The development of moral thought: Review and evaluation of Kohlberg's approach. *Psychological Bulletin*, *81*(8), 453–470. doi:10.1037/h0036879
- Lavoie, J., Murray, A. L., Skinner, G. i Janiczek, E. (2022). Measuring morality in infancy: A scoping methodological review. *Infant and Child Development*, *31*(3), e2298. <https://doi.org/10.1002/icd.2298>
- Lawford, H. L., Ramey, H. L. i Hood, S. (2021). The associations between early generative concern, moral identity, and well-being in adolescence and early adulthood. *Journal of Moral Education*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/03057240.2021.1972948>
- Limone, P. i Toto, G. A. (2022). Origin and Development of Moral Sense: A Systematic Review. *Frontiers in Psychology*, *13*, 887537-887537. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.887537>
- Lyubchik, A. C. i Schlosser, L. (2010). Empathic and aversive responses to others among 16-month-olds: associations with maternal depressive and relational variables. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, *28*(4), 372–383. doi:10.1080/02646830903487318
- Malti, T. i Dys, S. P. (2013). A Developmental Perspective on Moral Emotions. *Topoi*, *34*(2), 453–459. <https://doi.org/10.1007/s11245-013-9224-5>
- Malti, T. i Latzko, B. (2012). Moral Emotions. *Encyclopedia of Human Behavior*, 644–649. doi:10.1016/b978-0-12-375000-6.00099-9
- Martin, G. B. i Clark, R. D. (1982). Distress crying in neonates: Species and peer specificity. *Developmental Psychology*, *18*(1), 3–9. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.18.1.3>

- McLeod, S. (2023, March 8). Kohlberg's stages of moral development. Simply Psychology. <https://www.simplypsychology.org/kohlberg.html>
- Nucci, L. P. i Nucci, M. S. (1982). Children's Responses to Moral and Social Conventional Transgressions in Free-Play Settings. *Child Development*, 53(5), 1337. doi:10.2307/1129024
- Ongley, S. F. i Malti, T. (2014). The role of moral emotions in the development of children's sharing behavior. *Developmental Psychology*, 50(4), 1148–1159. doi:10.1037/a0035191
- Pelton, J., Gound, M., Forehand, R. i Brody, G. (2004). The Moral Disengagement Scale: Extension with an American Minority Sample. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 26(1), 31–39. doi:10.1023/b:joba.0000007454.34707.a5
- Premack, D. i Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind?. *Behavioral and Brain Sciences*, 1(4), 515-526. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00076512>
- Smetana, J. G. (1984). Toddlers' Social Interactions regarding Moral and Conventional Transgressions. *Child Development*, 55(5), 1767. doi:10.2307/1129924
- Tangney, J. P., Stuewig, J. i Mashek, D. J. (2007). Moral Emotions and Moral Behavior. *Annual Review of Psychology*, 58(1), 345–372. doi:10.1146/annurev.psych.56.091103.070145
- Tan, E., Mikami, A. Y., Luzhanska, A. i Hamlin, J. K. (2020). The Homogeneity and Heterogeneity of Moral Functioning in Preschool. *Child Development*, 92(3), 959-975. doi:10.1111/cdev.13458
- Tellings, A. (1999). Psychoanalytical and genetic-structuralistic approaches of moral development: Incompatible views?. *Psychoanalytic Review*, 86(6), 903.
- Termini, K. A. i Golden, J. A. (2007). Moral behaviors: What can behaviorists learn from the developmental literature? *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy*, 3(4), 477–493. <https://doi.org/10.1037/h0100818>
- Tracy, J. L., Robins, R. W. i Lagattuta, K. H. (2005). Can children recognize pride? *Emotion*, 5(3), 251–257. <https://doi.org/10.1037/1528-3542.5.3.251>
- Turiel, E. (2018). Moral development in the early years: when and how. *Human development*, 61(4-5), 297-308. <https://doi.org/10.1159/000492805>
- Vasta, R., Haith, M. M. i Miller, S. A. (1998). *Dječja psihologija*. Naklada Slap

Vukasović, A. (1977). *Moralni odgoj*. Sveučilišna naklada Liber.

Wellman, H., Cross, D. i Watson, J. (2001). Metaanalysis of theory of mind development: The truth about false-belief. *Child Development*, 72, 655–684. doi:10.1016/0010-0277(83)90004-5

Yusuf, A., Hilfida, N. H., Krisnana, I. i Riza, P. Y. (2018). Influence of picture and picture method against moral development of children. *Indian Journal of Public Health Research & Development*, 9(10), 339-344.